

Slavonski jezični priručnici 18. stoljeća u europskom kontekstu

Košutar, Petra

Source / Izvornik: **Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, 2015, 88 - 104**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:827104>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for
Croatian Studies](#)

Petra Košutar

UDK: 811.163.42(035)“17”

Izvorni znanstveni članak

Rukopis prihvaćen za tisak: 29. 6. 2015.

SLAVONSKI JEZIČNI PRIRUČNICI 18. STOLJEĆA U EUROPSKOM KONTEKSTU

Sažetak

Druga se polovica 18. stoljeća pokazala posebno plodnom za nastanak jezičnih priručnika koje su sastavljali slavonski autori u zemlji i izvan nje. Razlozi za to nalaze se u izvanjezičnim okolnostima. U radu će se tri najpoznatija slavonska jezična priručnika iz 18. stoljeća, Tadijanovićeve, Relkovićeve i Lanosovićeve, promotriti izvan nacionalnih granica. Prikazat će se i usporediti njihov sadržaj i koncepcija s odabranim onodobnim europskim priručnicima, a kako bi se dopunila njihova dosadašnja istraženost te pokazali njihovi jezikoslovni dosezi u europskom kontekstu u drugoj polovici 18. stoljeća.

Ključne riječi: jezični priručnici; 18. stoljeće; Slavonija; Europa; Blaž Tadijanović; Matija Antun Relković; Marijan Lanosović.

Uvod

Iako se hrvatski jezik počeo opisivati u jezičnim priručnicima još početkom 17. stoljeća, u Slavoniji takvih djela neće biti još gotovo sto pedeset godina. Tomu su razlozi izvanjezične prirode. Slavonija je gotovo do kraja 17. stoljeća bila pod osmanskom okupacijom i tek su vojnim pohodima austrijskoga vojskovođe Eugena Savojskoga i mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. određene granice koje, uz male razlike, i danas čine granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Oslobođeni je teritorij današnje Slavonije potpao izravno pod Dvor, na nezadovoljstvo hrvatskih staleža. Tu je i Vojna krajina, koja je i dalje postojala također pod izravnom vlašću Dvora, unatoč težnjama hrvatskih staleža da se taj teritorij pripoji Bansknoj Hrvatskoj. Na oslobođeni se dio dvorskog politikom naselilo strano plemstvo, dok je u Vojnoj krajini Dvor uvijek imao spremnu profesionalnu vojsku. Upravo će te dvije činjenice utjecati na nastanak slavonskih jezičnih priručnika u 18. stoljeću – Tadijanovićeve gramatičko-leksikografski priručnik *Svaschta po mallo, illiti kratko sloxeny immenah, i ricsih u illyrski i nyemacski jezik*,¹ Relkovićevu *Novu slavonsku i*

¹ Djelo je imalo dva izdanja u 18. stoljeću (¹1761, ²1766) i dva pretiska u 21. stoljeću (2005, 2012). Najvažnije radove o njemu objavili su Jonke (1966), Tafra (1981) i Putanec (1981) u *Zborniku o Vidu*

*nimacsku grammatiku*² te gramatiku Marijana Lanosovića³ pod naslovom *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache*. Prvi je priručnik tiskan 1761. za hrvatske vojnike u zarobljeništvu za sedmogodišnjega rata. Drugi priručnik sastavlja Relković pod utjecajem prosvjetiteljskoga duha koji je zavladao u drugoj polovici 18. stoljeća i u nas i sa sličnom svrhom kao i Tadijanović, a treći piše Marijan Lanosović, možemo reći jezikoslovac u punom smislu riječi, upravo za strance koji su se doseljavali na oslobođeni teritorij.

O tim je djelima dosad dosta pisano, Tadijanovićev je priručnik čak dvaput pretisnut, dok ostala dva još čekaju na to. Ono što još nedostaje jesu poredbene analize i poveznice s europskim djelima. Naime, nedostatak tih poveznica stvara dojam da su stariji domaći autori samo preuzimali jedan od drugoga. Doduše, ima literature u kojoj se govori o stranim predlošcima domaćim jezičnim priručnicima koju su sastavili najčešće germanisti, strani slavisti ili pak klasični filolozi. Ti su autori ponajprije tragali za izvorima, odnosno doslovno za djelima koja su naši autori imali pred sobom pišući svoja djela. Takva se djela obično nazivaju predlošcima, uzorima ili izvorima, a ti se pojmovi koriste kao sinonimi. Istražujući domaća djela, uvidjelo se da ostaje pokazati domaće priručnike u europskom kontekstu, ali ne samo u smislu točnih predložaka, već u smislu jezikoslovnih uzora. Drugim riječima, treba vidjeti naše priručnike kao dio europskoga jezikoslovlja – što tada postoji u Europi, kako se rješavaju određena jezična pitanja na koja autori nailaze i gdje smo mi u svemu tome.

Polazeći od dosadašnjih istraživanja o stranim predlošcima, pokazalo se da je pritom potrebno razlikovati nekoliko naziva. Možemo reći da su *izvori* jezikoslovnim djelima obično građa, naprimjer kad su rječnici u pitanju književna djela (ili pak nešto drugo što ovisi naravno o koncepciji književnoga jezika), dok bi *uzori* bili modeli prema kojima nastaju druga djela. To znači da se od uzora može preuzeti struktura djela, metoda opisa jezičnih činjenica i slično. Kako su hrvatski jezični priručnici sve do 19. stoljeća dvojezični i višejezični, moramo dodati još jednu kategoriju u izvora i uzora jer kao izvor naprimjer rječniku uz književna djela mogu poslužiti i neka

Dodenu i Blažu Tadijanoviću (1981), a nešto su noviji radovi: Häusler 1992, Žepić 1998, Kolenić 2003, Despot 2005, Horvat i Ramadanović 2008.

² Drugi dio naslova jest *Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*, a djelo je izdano triput (¹1766, ²1774, ³1780). O Relkoviću i njegovu djelo napisano je dosta radova, osobito o njegovu književnom radu. Njemu u čast održana su dva znanstvena skupa čiji su radovi objavljeni u dvije knjige: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Relkovića* (1991) i *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća* (2000). Važnije podatke o njegovu jezikoslovnom radu donose i radovi koji su nastali neovisno o skupovima, a o tome vidi opširnu bibliografiju u zborniku *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*.

³ O Marijanu Lanosoviću i njegovoj jezikoslovnj djelatnosti vidi radove u *Zborniku o Marijanu Lanosoviću* (1985). Njegova je gramatika hrvatskoga jezika imala tri izdanja. Prvo je tiskano 1778, a drugo 1785. u Osijeku, dok je treće objavljeno 1795. u Budimu pod naslovom *Anleitung zur Slavonische Sprachlehre ... Dritte vermehrte und verbesserte Auflage*. To je izdanje prošireno i trojezično za razliku od prva dva koja su dvojezična. U ovom je radu za analizu odabrano treće izdanje.

druga leksikografska djela. Naime, Jambrešić–Sušnikov je rječnik četverojezičan s latinskim kao polaznim jezikom. Nastao je u samo dvije godine i lako možemo posumnjati da su ga dvojica autora, i to ne istodobno, sastavljala vadeći leme iz Cicerona i drugih brojnih latinskih književnih djela koja spominju u predgovoru kao građu. Vjerojatno su im kao izvor za latinsku građu poslužili neki drugi tada poznati europski rječnici s latinskim kao polaznim jezikom. Takve bismo izvore nazvali *izvorima u širem smislu*, dok bi književna djela bila *izvori u užem smislu*. S druge strane, istraživači su pokazali da su se naši autori najčešće koristili s više djela odjednom, što znači da su morali birati što će od ponuđenoga odabrati. Gledajući u ta strana djela koja su bila različito koncipirana, morali su odlučiti koji će model preuzeti, npr. od kojih će dijelova složiti gramatiku, morali su odlučiti što će u djelo uvrstiti, a što neće. U tom smislu, ista djela koja su imali pred sobom služila su im i kao izvori (kad bi preuzimali gotove natuknice za rječnike ili primjere za sklonidbe u gramatikama), ali i kao uzori, odnosno modeli prema kojima bi sastavljali svoja djela. Prema tomu, ta su djela istodobno i izvori, ali i *uzori u širem smislu*. Paradigmi sad nedostaju još *uzori u užem smislu*. To bi pak bila stajališta o jeziku, struktura djela, model sastavljanja rječnika, izgled rječničkoga članka, broj vrsta riječi i drugo. Dakle, tu više nije riječ o konkretnom djelu već o stavovima o jeziku i jezičnom opisu koje možemo apstrahirati iz relevantnih jezičnih priručnika i predstaviti ih kao važeće ako ih nalazimo u većem broju priručnika u jednom određenom vremenu. Takvim postupkom otkrivamo što se u određenom vremenu mislilo pod gramatikom, kakav su stav autori jezičnih priručnika imali prema padežima, vrstama riječi i slično. To možemo nazvati jezikoslovnom teorijom prije nego što se jezikoslovlje oblikovalo kao znanost u današnjem smislu riječi. Uzori u užem smislu predstaviti će sintagmu *europski kontekst* koji stoji u naslovu. Dakle, riječ je o tome koju i kakvu jezikoslovnju teoriju pronalazimo u slavonskim jezičnim priručnicima u 18. stoljeću, a s obzirom na to kakva su tada bila jezikoslovna strujanja u Europi.

Tablica 1. Primjeri modela uzora i izvora

Izvori		Uzori	
Izvori u užem smislu	Izvori u širem smislu	Uzori u širem smislu	Uzori u užem smislu
književna ili neka druga pisana djela iz kojih se vade natuknice za rječnik i iz kojih se donose rječničke potvrde	leksikografska ili neka druga djela iz kojih se preuzimaju natuknice umjesto izvornih djela (npr. književnih)	npr. leksikografska djela iz kojih se preuzimaju natuknice – uzimajući doslovno građu – cijele rječničke članke promijenjene ili nepromijenjene	model sastavljanja rječnika, izgled rječničkoga članka, stajališta o jeziku, vrsti riječi i dr.

Izvori i uzori u širem smislu

Dosadašnja istraživanja otkrila su neke predloške slavonskih jezičnih priručnika. Postoji nekoliko mišljenja o tome na koga se Tadijanović mogao ugledati, no dosad nije pronađen priručnik za koji bi se sa sigurnošću moglo reći da mu je poslužio kao uzor. Putanec (1981) iznosi mišljenje da je Tadijanovićevo djelo tipični primjer konverzacijskoga priručnika, koji su svi slični jedni drugima, a nijedan posve identičan drugomu. Unatoč tomu, Putanec je (1981: 181) pronašao „da je titulatura za cara na francuskom u djelu Veneroni, *Italiänisch-französisch u. teutsche Grammatica oder Sprachmeister* (Frankfurt i Leipzig, 1755) potpuno ista kao u Tadijanovićevo djelu“. Hrvatsko-francuski titular Tadijanović je stavio u prvom izdanju, a u drugom se na tom mjestu nalazi terminologija za vojne vježbe, a sličan je tekst Putanec (1981) pronašao u djelu *Les éléments de la langue allemande ... composés pour l'usage de messieurs les officiers du Régiment d'Infanterie du Roy* autora De la Pierea (1740). Tafra (1981) ispravno smatra da se po koncepciji Tadijanović mogao ugledati na francuske i njemačke gramatike i rječnike, a pronalazi sličnosti između slavonskih priručnika s koncepcijom rječnika u gramatici Pierra Rondeaua *La parfaite grammaire royale françoise et allemande* tiskanoj u Leipzigu 1716, koja se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Haüsler (1992) smatra da je za cijelo uređivanje jezičnoga materijala pomoglo znanje o latinskim školskim gramatikama koje je upoznao kad se obrazovao, a da se kao predloškom morao poslužiti nekim konverzacijskim priručnikom za usvajanje novih jezika. Autorica smatra da bi takav konverzacijski priručnik mogao biti jedno od mnogobrojnih izdanja Veneronijeva djela, naprimjer izdanje iz 1755. koje spominje i Putanec (1981). Potkrepljuje to usporedbom dijaloga kod Veneronija i Tadijanovića koji su vrlo slični. Osvrnemo li se na Putančevu izjavu kako su svi takvi konverzacijski priručnici nalik jedni drugima, ali opet i različiti, može se reći da je to i razumljivo. Naime, svaki autor piše djelo za određenu publiku, pišući djelo ima i unaprijed zadanu svrhu i čitatelje. I samim time djelo uvijek prilagođava toj publici. Jedno od stalnih obilježja koje će se pojavljivati po našim priručnicima jest prilagođavanje modela kojima se koriste zemljopisnomu području i čitateljima kojima je djelo namijenjeno.

Relkovićeve jezični uzori dosad nisu istraženi, no on sam spominje rječnik Fausta Vrančića te *Institutiones linguae Germanicae* Matije Bela: „Ovo za sada neka bude od Nimacske *Orthographie* dosta ukazano, tko xeli vishje imati, neka shtie *Mathie Belii Inst. Linguae Germanicae*, i ostale Nimacske Autore“ (Relković 1767, 51). Hamm (1991) smatra da je sigurno bilo i drugih izvora jer uz dva već spomenuta djela Relković kaže da se zagledao u dalmatinske i hrvatske, češke i poljske rječnike (Relković, 1767, XXV). Hamm (1991, 144) misli da se može „pretpostavljati da je u Poljskoj, gdje mu je pod ruku došao i ‘Satyr albo dziki mąż’ Jana Kochanowskoga, upoznao

u najmanju ruku Knapiusza, Mączyńskoga i Sartoriusa-Stojeńskoga, a slično mora i da je bilo u Češkoj, kroz koju je – kao i kroz Njemačku – prolazio. Sve je to na nj vrlo utjecalo, osobito na njegova dva literarno i lingvistički najvažnija djela, na 'Satira' i na Gramatiku." Žepić (1998) navodi kao mogući izvor za njegovo djelo upravo ono koje sam Relković u djelu spominje, dakle već spomenute Belove *Institutiones ...*, a tomu potvrdu daje i Häusler (1992) jer se ta Belova gramatika koristila kao udžbenik za njemački jezik u gimnazijama, pa je moguće da je u Hrvatskoj bila poznata. Analiza provedena za ovaj rad pokazala je velike podudarnosti između Relkovićeve i Belove gramatike kao na primjer:

„A, glasovito slovo jest, otvorenima mallo ustima izreknese, ima misto u pocetku, pollovici, i na kraju ricsi, kakono: Andacht, poboxnost etc. Nijedna pak rodjena rics Nimacska ne izhodi na a, izvan ja, da“ (Relković, 1767, 39).

„A / Vocalis est sonora, aperto modice ore proferenda, habet locum in omni parte vocis, ut: Andacht / devotio. Nulla tamen nativa Germanorum vox definit in a, praeter Ja! Da! ...“ (Bel, 1755, 2).

Iako su gramatike pisane na različitim jezicima, iz usporednoga citiranoga odlomka vidi se da je Bel sigurno poslužio Relkoviću kao uzor, to jest izvor, što i sam govori. Pregled i ostalih dijelova njemačke ortografije to potvrđuje. Gdje gdje se opisi fonema i grafema potpuno poklapaju i s primjerima, a gdje gdje se i razlikuju, što je razumljivo. Dvojica autora nisu pisala djelo s jednakom svrhom, pa je logično da se razlikuju. Kako se razlikuje i metajezik, Relković je i u prevođenju dodavao i ponešto Bela mijenjao.

Relković je od Bela preuzeo i cijele odlomke i toliko ga slijedi da oni nose isti broj:

„§10. Voces peregrinae suas retinent litteras, sed domesticae domesticis scribuntur...“ (Bel, 1755, 22).

„§ X. Ricsi inostranske uzderxaju svoja, a domacha domachima pishuse slovih, napriliku...“ (Relković, 1767, 50).

Lanosović je svoje djelo *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache...* napisao u sklopu školskih reformi, i to prema bečkim udžbenicima za učenje njemačkoga jezika koji su pripremani po cijeloj Habsburškoj Monarhiji za školskih reformi koje počinju sedamdesetih godina 18. stoljeća. Prvi je bečki *Anleitung* izdan 1774, a od 1779. ima naslov *Verbesserte Anleitung*. Prema njemu priređivana su dvojezična izdanja na svim jezicima Monarhije (Nyomárkay, 2000). Poznato je da je bečki *Anleitung* nastao prema Gottschedovu djelu *Kern der Deutschen Sprachkunst* (1753), što je za školske potrebe skraćena verzija njegova opsežnoga djela *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst* iz 1748. godine, gramatike koja je bila normativni priručnik za njemački

jezik do Adelungove gramatike 1781. godine (Häusler, 1992).⁴ Nyomárkay je (2000), usporedivši treće izdanje Lanosovićeve gramatike s Felbigerovim udžbenicima, dokazao da je Lanosović prema njima priredio svoje djelo. Lanosović se najviše od svih spomenutih autora oslanjao na njemačko jezikoslovlje i na tada poznatu i dostupnu njemačku literaturu. Tako je i, dopunjujući Stullijev rječnik njemačkim riječima, krajem 18. stoljeća tražio Adelungov rječnik kao tada najsuvremenije djelo njemačke leksikografije.

Istraživanja su pokazala da su se i slavonski jezikoslovci, kao što su to i drugi hrvatski jezikoslovci toga vremena, uvijek služili s više uzora, kompilirajući tako svoja djela, a i da nisu nikad slijepo preuzimali gotova rješenja. Te će se tvrdnje pokazati i dalje u tekstu.

Uzori u užem smislu – europski kontekst

Da bismo vidjeli uzore u užem smislu, odnosno europski kontekst slavonskih jezičnih priručnika iz druge polovice 18. stoljeća, usporedili smo sadržaj i strukturu tih djela s nekoliko stranih priručnika koji su spominjani kao njihovi izvori ili koji su tada bili popularni u Europi. Riječ je o Veneronijevim⁵ i Pepliersovim⁶ konverzacijskim priručnicima, odnosno kontrastivnim gramatikama, Gottschedovoj školskoj gramatici *Kern der Deutschen Sprachkunst* iz 1769. godine i Popowitschevu djelu *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Österreichischen Schulen* iz 1754. godine. To su dvije školske gramatike i tri konverzacijska priručnika za učenje stranoga jezika za koje je značajno da uz „jezične“ dijelove, odnosno gramatičke teme, donose i primjere razgovora, brojne pojmovne rječnike, titulare, poslovice i slično. Takva su nam djela posebno zanimljiva jer

⁴ Udžbenike je prema Gottschedovu predlošku priređivao Felbiger, školski reformator. Više o njegovim udžbenicima vidi u Häusler 1992.

⁵ Giovanni Veneroni talijanski je jezikoslovac, leksikograf i gramatičar koji je djelovao u 17. stoljeću, a njegovi su se udžbenici za učenje stranih jezika stoljećima priređivali pod njegovim imenom diljem Europe. Moglo bi se reći, s obzirom na brojna dvojezična i višejezična izdanja tijekom stoljeća, da su njegovi priručnici bili za narodne jezike u germanskih i romanskih naroda ono što je bio Alvares za latinski jezik. U analizu su uključena dva izdanja toga priručnika, jedno trojezično iz 1737. godine (*Italianisch, Französisch und Teutsche Grammatica oder Sprach=Meister, so ordentlich eingerichtete, daß man darinnen an Grammaticalischen Grund=Regeln ...*), i drugo dvojezično iz 1791. godine (*The Complete Italian Master containing the best and easiest Rules for attaining that Language by Signor Veneroni*). Ta su izdanja izabrana ne kao neposredni uzori ili izvori hrvatskim priručnicima (barem ne englesko izdanje iz 1791), već kao tipični primjeri jezičnih priručnika za učenje stranih jezika toga vremena.

⁶ Riječ je o udžbeniku za učenje stranih jezika, odnosno kontrastivnoj gramatici francuskoga i njemačkoga jezika iz 1752. godine pod naslovom *Nouvelle et parfaite grammaire royale françoise et allemande – Neue und vollständige Königliche Französische Grammatik*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu posjeduje dva izdanja toga priručnika (izdanja iz 1719. i iz 1760. godine), što povećava vjerojatnost da je djelo moglo biti dostupno našim gramatičarima u 18. stoljeću.

slavonske gramatike po strukturi i sadržaju, kako će se pokazati, pripadaju upravo tom tipu priručnika.

Prije nego što se prijeđe na samu analizu, ocrtat će se vrlo sažet kontekst nastajanja jezičnih priručnika u to vrijeme. Uobičajeno je govoriti o dva pravca jezikoslovne produkcije u Europi toga vremena. Jedan su činili priručnici s primarnom pedagoškom funkcijom poput gramatika i rječnika, a drugi su smjer činila teorijska djela, mahom filozofska, koja su promišljala jezična pitanja. U nas je prevladao prvi smjer i u 18. stoljeću jezikoslovlje iščitavamo iz takvih djela – jezičnih priručnika, odnosno gramatika, rječnika i pravopisa. S obzirom na to da je u radu riječ o slavonskim gramatikama, kako se uobičajilo zvati te priručnike, nije naodmet reći nešto i o hrvatskoj gramatičkoj tradiciji u to vrijeme. Stare hrvatske gramatike, kako možemo nazvati Tadijanovićevu, Relkovićevu i Lanosovićevu, počivaju, ugrubo rečeno, na dvjema gramatičkim tradicijama. Prva je latinska, a druga, koja doduše i sama počiva na prvoj, jest njemačka. Latinsku tradiciju ne moramo posebno objašnjavati, dovoljno je prisjetiti se Kašića i reći da će se taj model prožimati idućih nekoliko stoljeća. Druga će se tradicija, njemačka, pojaviti u nas u drugoj polovici 18. stoljeća, i to prvo kod slavonskih autora. Otada ćemo u našim djelima pronalaziti i latinsku i njemačku gramatičku tradiciju, iako treba reći da tu nije riječ o velikim razlikama budući da je i njemačka nastala na latinskoj i donekle grčkoj tradiciji. Kako bi se razlika osjetila, spomenut ćemo samo dijelove najpoznatije latinske gramatike u nas koja je služila kao uzor – Alvaresove. Njegova se gramatika sastojala od triju dijelova, od etimologije, sintakse i prozodije. Etimologija je tada značila morfologiju, a sintaksa je obuhvaćala tek međusobno slaganje dijelova govora, odnosno vrsta riječi kojih u latinskoj tradiciji ima osam. Njemačka je tradicija imala nešto drukčiju strukturu, kao uostalom i druge europske, naime dijelovi su bili ortografija, etimologija i sintaksa. Novije gramatičke tradicije, one narodnih jezika, preuzimale su latinski model, ali su ga i modificirale. U prvom redu fonološki se sustav latinskoga i ostalih europskih jezika nije podudaraao, pa je bilo potrebno prilagoditi latinicu svakomu novomu fonološkomu inventaru, a kako je to osnovni alat kojim se služi autor gramatike, tako su ta pitanja došla na sam početak gramatika i ona su se, među ostalim, obrađivala u dijelu koji se zvao ortografija, a taj je naziv tada imao nešto šire značenje no što ga ima danas. Ortografija se nije bavila samo pravopisnim pitanjima u suvremenom smislu riječi već i pitanjima koja danas obično svrstavamo u fonetiku i fonologiju, slovopis, prozodiju, a bilo je tu i pravih ortografskih tema poput pisanja velikoga i maloga slova, interpunkcije, kraticâ, što posebno susrećemo i kod slavonskih jezikoslovaca, čime smo se već i dotaknuli upravo sadržaja jezičnih priručnika. Etimologija je, kako je već rečeno, označavala morfologiju i tu su autori vrlo jednostavno išli od jedne vrste riječi do druge i opisivali njihove oblike, definirali

i davali paradigme njihovih promjena. U tom se dijelu bez iznimaka najviše prostora posvećivalo glagolima, koji su se uz imena nerijetko smatrali glavnom vrstom riječi, odnosno *dilom govorenja*. Sintaksa je, kao i u latinskoj tradiciji, obično samo obuhvaćala međusobno slaganje vrsta riječi i to je bio najmanji i najslabije obrađen dio gramatike, kako u gramatikama latinskoga, tako i u gramatikama hrvatskoga jezika. Prozodija se pak iz latinske tradicije (etimologija, sintaksa i prozodija) gotovo uopće nije spominjala i kad bi autori latinskih gramatika, naprimjer Šitović ili Babić, došli do toga dijela, upućivali bi na Alvaresa i druge autore.

Tri se slavonska priručnika razlikuju strukturno. Tadijanovićevo je djelo vrlo malo, ima tek 191 stranicu teksta molitveničkoga formata. Uz predgovor djelo sadrži gramatičke, leksikografske, konverzacijske i druge dodatke. U „gramatičkim“ se dijelovima dotiče fonoloških i grafijskih pitanja, morfoloških, pa i ortografskih. U leksikografskom dijelu daje hrvatsko-njemački pojmovni rječnik (tematske su skupine redom Bog, svijet, vrijeme, dani, mjeseci, svetkovine i tako dalje) koji zauzima veći dio priručnika, a uz taj slijedi još nekoliko različitih popisa riječi kojima je zajednički semantički kriterij. Slijedi opet gramatički dio, i to posebno morfologija, gdje se posvetio imenima⁷ i glagolima. U konverzacijskom dijelu donosi primjere razgovora u različitim situacijama, zatim poslovice, uzorke pisama i popis titula.

Relkovićevo je gramatika sa svojih petsto i pedeset stranica najopširnija hrvatska gramatika u 18. stoljeću. Pisana je hrvatskim i njemačkim jezikom i predstavlja hrvatsko-njemačku kontrastivnu gramatiku. Djelo sadrži gramatiku u tri dijela (ortografiju, etimologiju i sintaksu), hrvatsko-njemački rječnik i konverzacijski priručnik. Rječnik je strukturiran tematski u četrdeset i devet pojmovnih grozdova, slijede primjeri dvadeset razgovora s raznim temama (pozdravi, jutarnji posjet i slično), a djelo završava primjerom moralne fabule o mlinaru i njegovu sinu.

Lanosovićevo treće izdanje hrvatske gramatike, koje se ovdje analiziralo, trojezični je priručnik koji se sastoji od gramatike hrvatskoga jezika, dodatka s popisom imena ljudi, blagdana, primjerâ razgovora (pozdravi, putnici u gostionici, razgovor između gospodina i krojača i slično), njemačko-hrvatskim i njemačko-mađarskim primjerima pisama te malim njemačko-hrvatsko-mađarskim rječnikom. Gramatički je dio podijeljen na ortografiju, etimologiju i sintaksu, dok je rječnik abecedno ustrojen.

Slijedi vrlo sažet pregled stranih analiziranih jezičnih priručnika kako bi se dobila kakva-takva slika o njima. Veneronijevi priručnici iz 1737. i 1791. godine strukturno se podudaraju, iako je raniji nešto opširniji, što je i razumljivo s obzirom na to da je taj priručnik trojezičan, dok je onaj iz 1791. dvojezičan. To su vrlo opširna djela od

⁷ Imena u 18. stoljeću imaju šire značenje, a Tadijanoviću su to riječi koje se sklanjaju. O tome više dalje u tekstu.

preko četiristotinjak stranica s veoma raznolikim sadržajem. Prvo i glavno mjesto zauzimaju gramatički sadržaji (ortografija i ortoepija, etimologija), u drugom dijelu donose se tekstovi različitih autora o jeziku, književnosti, stilistici, a u trećem se dijelu daju konverzacijska pomagala poput rječnika, razgovora, poslovice, kratkih priča, titulara, pisama. Rječnik je i tu tematski koncipiran (raspored tema nebo, vrijeme i godišnja doba, blagdani, crkvene dužnosti...), a uz taj autor donosi i rječnik glagola popisanih po semantičkim poljima (dio je naslovljen *A collection of Verbs Most necessary to be first learnt*, složeni su glagoli za učenje, govor, jelo i piće, oblačenje i slično). Slijedi dvadeset i osam dijaloga ustrojenih dvojezično u dva stupca s već poznatim temama (pozdravi, posjet ujutro, oblačenje, razgovor između gospodina i krojača). Djelo sadrži još i zbirku frazema, zbirku tekstova u kojima se opisuju narodi i njihove osobine, poetiku, titular i primjere pisama.

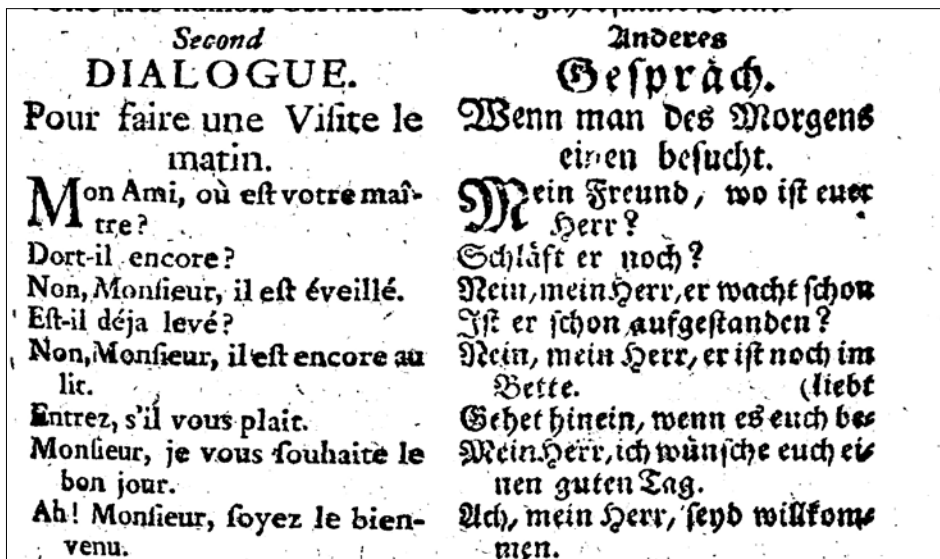
Des Pepliersov priručnik kontrastivna je gramatika francuskoga i njemačkoga jezika na preko petsto stranica. Polovica djela posvećena je gramatičkim temama u tri dijela (ortografija i ortoepija, etimologija i sintaksa), dok se u drugoj polovici nalaze tematski koncipiran rječnik (raspored tema: bog, religija, svemir/svijet, vrijeme, godišnja doba, mjeseci...), primjeri razgovora (teme su pozdravi, jutarnji posjet, oblačenje, plemić i krojač i dr.), poslovice, najpoznatiji francuski izrazi (molbe, opomene, pristojnost i slično), tu su i razni popisi od imena do osobina raznih europskih naroda, primjeri pisama, titulari, popisi zanimanja, zemalja i gradova, krsnih i osobnih imena i slično.

U analizu smo uvrstili i dvije školske gramatike, a prva je Gottschedova *Kern der Deutschen Sprachkunst* (1769), koja je imala status normativne gramatike sve do Adelunga. Riječ je o gramatici njemačkoga jezika na njemačkom jeziku opsega tristotinjak stranica, a sastoji se od ortografije, etimologije, sintakse i prozodije. Gottsched daje savjet na početku: „In zweifelhaften Fällen schreibt man, wie es der Gebrauch der meisten und besten Schriftsteller eingeführt hat“ (Gottsched, 1769, 17), a to je neobično slično Jonkeovoj krilatici „Piši kao što dobri pisci pišu“. Poznato je da Gottsched zagovara koncepciju književnoga jezika koji se temelji na najboljem dijalektu/varijetetu i u skladu s njegovim najboljim spisateljima (Gardt, 1999). Jednaku su koncepciju zagovarali i Talijani, a na njoj se temelji i hrvatski standardni jezik. Dovoljno se sjetiti starih pisaca koji su „bosanski“ proglašavali svojim književnim jezikom i koji su se nerijetko pozivali na ugledna književna imena.

Johann Siegmund Valentin Popowitsch austrijski je gramatičar koji je 1754. objavio gramatiku pod naslovom *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Österreichischen Schulen*. Popowitsch je poznat, među ostalim, i po tome što se suprotstavio Gottschedu i Adelungu oko toga koji njemački dijalekt treba poslužiti kao temelj standardnomu njemačkomu. On je zagovarao

austrijski južnonjemački dijalekt. Njegova nastojanja nisu prošla, ali su utjecala na početak razvoja austrijske varijante njemačkoga standardnoga jezika. U djelu se obrađuju samo gramatičke teme, odnosno ortografija i etimologija u kojoj je iscrpno obradio sve vrste riječi. Djelo završava njemačko-latinskim i latinsko-njemačkim popisom gramatičkih naziva.

Iz rečenoga slijedi da slavonski jezični priručnici svakako pripadaju tipu konverzacijskih priručnika za učenje stranih jezika prije svega zbog svoje strukture, ali i sadržaja. Negramatički dijelovi u gramatikama, kao što smo vidjeli, nisu bilo neuobičajeni, i poznati ih europski konverzacijski priručnici također imaju. Iako se od djela do djela ti dodaci razlikuju, nekoliko je stalnica. To su rječnici, primjeri razgovora, primjeri pisama i popis titula. Rječnici su u najviše slučajeva tematski koncipirani, a uobičajeno je da su pojmovi vezani uz boga i religiju dolazili na početku. Natuknice u tim rječnicima nisu bile gramatički opisane jer im je glavna svrha bila u učenju leksika stranoga jezika. Očito su takvi rječnici predstavljali određeni europski trend koji su i slavonski jezikoslovci slijedili. Uz rječnike su se posebno važnima pokazali i primjeri razgovora. Primijetili smo da se teme razgovora ponavljaju od uobičajenih pozdrava do razgovora o posjetu ujutro ili između gospodina i krojača koji su očito bili čest oblik komunikacije. Građa se u tim razgovorima donosi tako da se usporedno prati tekst na oba jezika pa se i lakše uči leksik stranoga jezika.

Slika 1. Primjer razgovora iz gramatike Jeana Roberta des Pepliersa (1752)

138	(o)	139
DRUGGI RAZGOVOR.		
OD POHODENTA.		
Priatelye moj, gdije vasch Gospodar?	Mein Freund, wo ist euer Herr.	Kako jero, ta vi ste josht u Postelyi?
Spavali joscht?	schläft er noch.	Jasam Sinoch Kasno spavat ischao,
Ne, Gospodaru moj, onje ve- chje probu- dioše.	Nein, mein Herr er wacht schon!	Zich bin gestern zu spät zu Bette gegangen.
Jeli vechje vstao?	Ist schon aufge- standen.	
Nie, Gospoda ru moj, onje joscht u po- stelvi.	Nein, mein Herr, er ist noch im Bette.	RAZGOVOR OD OBLA- CSENYA.
Hoddite u nu- tra, ako ho- chjete,	Gehet hinein, wenn es euch beliebet.	Imali tko tu? Ist jemand da? Schto zapovida- Was beliebt euch, te Gospo- mein Herr. dine? Frischko, hitro, Hurtig, geschwind, naloxi vatra, machet Feuer, i oblacime, und fleidet mich an. Vecheje nalo- Es ist schon Feuer xena vatra, angemacht, in Herr.
Ka-		Dajmi.

Slika 2. Primjer razgovora iz Tadijanovićeve gramatike (2012 [1761])

Uz rječnike i primjere razgovora još je nekoliko dodataka koji čine stalnicu u tim priručnicima, a to su primjeri pisama (upute kako napisati pismo, primjeri pisama s različitom namjenom te kako odgovoriti na njih) i popis titula. O tome što će biti uvršteno u knjigu ovisilo je, pretpostavljamo, i kolika knjiga može biti. Svi su europski priručnici vrlo opsežni, a slična je opsega od slavonskih priručnika jedino Relkovićeve, dok nismo naišli ni na što nalik Tadijanovićevu djelu. Pretpostavljamo da je Tadijanović bio ograničen novčano, ako ne samo svrhom, pa je napravio sasvim maleno djelo za koje je morao dobro razmisliti što će staviti u nj. I sam na jednome mjestu kaže da je htio napraviti veće djelo „... alli vrime biasche Kratko, i Kessza plitka“ (Tadijanović, 2012 [1761], 129). Vjerujemo da je pri ruci imao neki od spomenutih priručnika, možda Veneronija ili Pepliersa s kojim mu se podudaraju primjeri razgovora, i da je iz njih odabrao što mu se činilo prijeko potrebnim, odabrano vrlo skratio, dok je gramatičke dijelove, uz malu pomoć, zasigurno sam napisao.

Prikazana struktura djelâ daje nam prvi očigledni dokaz da su slavonski jezični priručnici umnogome podudarni s europskima i da je njihova koncepcija u skladu s europskom tradicijom učenja stranih jezika. Gramatička struktura, što će se još

vidjeti, prati njemačke i latinske gramatike, a šire gledano, priručnička struktura prati navedenu strukturu jezičnih priručnika za učenje stranih jezika.

Ako usporedimo sadržaj gramatika, jedno od najvažnijih pitanja svakako je pitanje vrsta riječi. Gramatika se tradicionalno svodila na nauk o slovima i na nauk o vrstama riječi. U latinskoj se gramatici obrađivalo osam vrsta riječi, odnosno *partes orationis*, kako se u njoj nazivaju, ili *dilovi govorenja* u starijim hrvatskim gramatikama. To su: imena, glagoli, participi, zamjenice, prijedlozi, prilozi, veznici i uzvici. Grčka gramatička tradicija također broji osam vrsta riječi, no umjesto uzvika ima članove. Dakle, latinska i grčka gramatička tradicija ne prepoznaju pridjev kao posebnu vrstu riječi, već ga svrstavaju u imena, a ne prepoznaju ni brojeve kao posebnu vrstu riječi. Uz to, razlikuju se u članu i uzvicima. Europska su jezikoslovlja preuzela latinsku tradiciju razvrstavanja riječi u gramatičke razrede, iako se kroz stoljeća ta tipologija pomalo modificirala. Njemački su gramatičari uvidjeli da im uz latinsku odgovara i grčka podjela vrsta riječi, ponajprije zbog člana koji latinski nema, a njemački ima. Tako će se i članovi i uzvici u 17. stoljeću pojaviti kod njemačkoga gramatičara Schotteliusa, člana poznatoga njemačkoga društva za promicanje njemačkoga jezika *Fruchtbringende Gesellschaft* (Jungen i Lohnstein, 2007), a tako će biti i u njemačkim gramatikama 18. stoljeća. I naš je Kašić prepoznao da u nekim dijelovima opisa grčki elementi bolje odgovaraju hrvatskomu od latinskoga, kao naprimjer kod naglasaka ili glagolskih vremena (Katičić, 1981). Ta je tema vrlo zanimljiva s obzirom na to da su se stavovi oko toga s vremenom mijenjali, a posebno oko broja vrsta riječi. Naime, pridjevi i brojevi prema latinskoj tradiciji nisu činili posebnu vrstu riječi. Pridjevi s imenicama čine imena, a brojevi se nerijetko drže pridjevima. Međutim, u samoj se obradi spominju i posebno obrađuju i imenice, i pridjevi, i brojevi. Tadijanović nijednom ne spominje vrste riječi pa se ne može reći kakvo je njegovo stajalište o tome, a s obzirom na njegov tip priručnika, to nije ni bilo nužno jer se on odriče svega teoretskoga i daje samo praktične savjete za svojega čitatelja. Jedino što se može reći da njemu imena znače riječi koje se sklanjaju, a pod tim naslovom sklanja zamjenice i imenice.

Relković o vrstama riječi piše u drugom dijelu svoje gramatike (*Von der Wort=Forschung*) u kojem nabraja devet vrsta riječi, odnosno dijelove govora. Oni su: član, imena, zamjenice, glagoli, participi, prijedlozi, prilozi, veznici i uzvici. Međutim, to mu se odnosi na njemački jezik, dok za hrvatski objašnjava da nema članova: „... akoprem Articulus u Slavonskomu jeziku nejma mista; vechakobi csovik na misto njega uzeo Pronomen demonstrativum ovaj der, ova die, ovo das, sasvim tim pokleje u Nimacskomu s'tim vechma potribit, hochemo od njega ovdi najprije govoriti“ (Relković, 1767, 52).⁸ Dakle, Relković je svjestan kako se njemački

⁸ Ovdje Relkoviću zaista treba odati priznanje. Hrvatski su gramatičari od početka uočavali, doduše ne uvijek uspješno, razlike između najprije hrvatskoga i latinskoga, a uskoro i između hrvatskoga i

i hrvatski jezik ne poklapaju, ali on ipak piše gramatiku obaju jezika, i uspijeva kontrastivno i metodički uspješno približiti dva različita sustava. Član u njemačkom jeziku ponajprije služi za određivanje roda, baš kao i pokazne zamjenice, kao najlakši način, u hrvatskom i tu je Relković sasvim u pravu.

Lanosović dijelove govora, odnosno vrste riječi dijeli na dvije glavne skupine: promjenjive i nepromjenjive. U promjenjive vrste riječi ubraja imena (*Nenwort*), zamjenice (*Fürwort*), glagole (*Zeitwort*) i participe (*Mittelwort*), a u nepromjenjive prijedloge (*Vorwort*), priloge (*Nebenwort*), uzvike (*Zwischenwort*) i veznike (*Bindewort*). Dakle, Lanosović razlikuje osam tradicionalnih vrsta riječi te, iako gramatiku piše na njemačkom prema njemačkom uzoru, nije podlegao utjecaju. Kao njemački uzor Lanosoviću često se spominje Gottsched, koji ima devet vrsta riječi, odnosno koji latinskim dodaje i član. Gottsched u svom opširnom djelu *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst* iz 1752. godine, kao i u skraćenoj verziji koju smo prije u tekstu analizirali, dijeli njemačke vrste riječi na tri velike skupine. Prvu skupinu čine riječi koje imenuju stvari: *Geschlechtswörter* (članovi), *Nennwörter* (imena, u njih ubraja *Hauptwörter* /imenice/ i *Beiwörter* /pridjeve/) i *Fürwörter* (zamjenice). Drugu skupinu čine riječi koje označuju radnju ili stanje i u njih ubraja *Zeitwörter* (glagole) i *Mittelwörter* (participe). Treću skupinu čine odredničke riječi ili modifikatori, a u njih ubraja *Nebenwörter* (priloge), *Vorwörter* (prijedloge), *Bindewörter* (veznike) i *Zwischenwörter* (uzvike). Dakle, trodijelna se Gottschedova i dvodijelna Lanosovićeva ne poklapaju, te pretpostavljamo da je Lanosović to morao vidjeti kod nekoga drugoga. Dvodijelnu smo podjelu susretali u jezičnim priručnicima za učenje stranih jezika, a kako Lanosović ima neke dodatke koji se podudaraju s njihovima, moguće je da se odlučio za njihovu podjelu riječi na dvije glavne skupine. Dvodijelnu podjelu ima i spominjani Popowitsch, pa je to već i drugi mogući uzor Lanosovićev. Dakle, to je još jedan pokazatelj kako hrvatski autori gotovo nikad nisu imali samo jedan uzor koji bi slijepo pratili, oni još od Kašića pokazuju samostalnost pa slobodno odabiru iz različitih uzora i tako svoja djela kompiliraju.

Od gramatičkih kategorija kojima ćemo se još posvetiti jesu padeži. Šest se latinskih padeža jako dugo zadržalo u mnogim europskim gramatičkim tradicijama i u tome autori hrvatskih gramatika nisu neuspješna iznimka.

U engleskim se gramatikama padežni sustav zadržao i u 18. stoljeću. Tako Mitchell (2001) daje primjer gramatike pod naslovom *New Guide to the English Tongue* iz 1751. autora Thomasa Dilwortha:

„Singular	Plural
Nom. A Book	Nom. Books.

drugih jezika i već na samom početku napravili korak u odstupanju od latinske tradicije i u uočavanju posebnosti hrvatskoga jezika. Tomu usprkos, latinska se tradicija svejedno dugo zadržala.

Gen. Of a Book.	Gen. Of Books.
Dat. To a Book.	Dat. To the Books.
Acc. The Book.	Acc. The Books.
Voc. O book!	Voc. O Books!
Abl. From a Book.	Abl. From Books“ (Dilworth 1751, prema Mitchell 2001, 34).

Mitchell (2001) donosi i Dilworthove primjere sklonidbe pridjeva i zamjenica, a naglašava i kako Dilworthov tekst nipošto nije anomalija u tome i da se u mnogim drugim gramatikama 18. stoljeća može naći takvih primjera.

Navedeni primjer nije izoliran slučaj. Poznato je da se u domaćoj literaturi na Kašićev, pa i njegovih nasljednika, neuspjao pokušaj određivanja padeža nije gledalo blagonaklono. Tako Katičić (1981, 49) za Kašićevo uvođenje sedmoga padeža u jedninu te sedmoga i osmoga u množinu ocjenjuje: „S gledišta dosljednoga opisivanja to je njegov najteži pojedinačni promašaj. ... Čim je relevantno značenje, mora, bez obzira na broj padežnih oblika, biti isti broj padeža i u singularu i u pluralu. On u singularu ne uvodi osmi padež jer bi taj, kako sam izričito kaže, uvijek po obliku bio jednak dativu s karakterističnim prijedlogom. A ipak je uveo ablativ, premda je taj, i u jednini i u množini, uvijek jednak genitivu s jednim karakterističnim prijedlogom: ‘od’.“ I svi ostali hrvatski gramatičari slijedili su Kašića pa se nejednak broj padeža u jednini i u množini povlači sve do kraja 18. stoljeća. Slavonski su gramatičari ipak malo uspješnije rješavali navedena pitanja. Tadijanović tako ima šest padeža i u jednini i u množini, a Relković sedam. Zadržava ablativ, a dodaje instrumental koji naziva sedmim padežom. Lanosović u prvom izdanju ima sedam padeža u jednini i osam u množini, dok u trećem izdanju ispravlja grešku i u jednini i u množini navodi osam padeža. Lanosović zadržava šest latinskih padeža te dodaje sedmi: „Siebent Endung, Instrumenti vel Societatis, auf die Frage, mit wem?“ (Lanosović, 1795, 33) i osmi: „Achte Endung, Loci, auf die Frage, wo, oder bei wem?“ (Lanosović, 1795, 33).⁹ Svi strani jezični priručnici koje smo analizirali imaju šest latinskih padeža bez obzira na to postoji li u tim jezicima padežni sustav ili ne postoji. Dakle, latinski nije utjecao samo na europske jezike, već i na gramatičke modele i opise tih jezika, pa

⁹ Nyomárkay je (2000) mišljenja da je Lanosović osam padeža mogao preuzeti iz Belove gramatike mađarskoga jezika pisane na njemačkom 1787. jer se u njoj nalazi osam padeža u jednini i osam u množini. Nije naveo o kojem je točno djelu riječ pa njegov stav nismo mogli provjeriti. No taj podatak samo potvrđuje jačinu utjecaja latinske gramatike na narodne jezike, i to prije svega uvođenje padeža kao glavne imeničke kategorije u sve jezike, bez obzira imaju li ti jezici padeže ili nemaju. Ako je i Lanosović to preuzeo od mađarskoga gramatičara, dobro je učinio jer je uveo padeže koji u hrvatskom doista i postoje. S druge strane, mađarski gramatičar i nije bio baš uspješan uvodeći padeže u jezik koji uopće nema fleksiju.

tako i na hrvatski, i dakle hrvatski gramatičari nisu u neuspjelim opisima nikako odskakali od ostalih.¹⁰

Zaključak

Europski bi se kontekst mogao prikazati na još mnogo primjera, a ovdje smo odabrali tek nekoliko zanimljivih tema kako bismo pokazali gdje stoje slavonski gramatičari u odnosu na druge europske jezične priručnike toga vremena. Možemo zaključiti da su u strukturi i u sadržaju hrvatskih i drugih europskih priručnika uočene velike podudarnosti. U slavonskim smo gramatikama pronašli sve što imaju i analizirani europski priručnici. S druge strane, pokazali smo i da već poznate manjkavosti, naprimjer u opisu padežnoga sustava, nisu nikakva naša iznimka i da je to tako bilo u cijeloj Europi. Od novoga vijeka, kada se pojavljuju prvi ozbiljni opisi narodnih jezika, pa sve do 19. stoljeća čitava se europska gramatikografija na neki način borila s latinskom tradicijom pokušavajući se barem djelomice odmaknuti od nje, ali to je išlo jako sporo. No ako uzmemo u obzir da je od prve slavonske „gramatike“, maloga Tadijanovićeve jezičnoga priručnika namijenjenoga vojnicima u zarobljeništvu, do Babukićeve *Osnove slovnice slavjanske narčja ilirskoga*, normativne i kodifikacijske gramatike jednoga naroda, prošlo tek sedamdeset i pet godina, pomak koji su slavonski gramatičari postigli jest golem.

Literatura

Primarna literatura

Bel, Mathius (1755), *Institutiones linguae Germanicae, in gratiam Hungarice iuventutis editae ... Posenii*.

Gottsched, Johann Christoph (1769), *Kern des Deutschen Sprachkunst*. Wien.

Lanosović, Marijan (1795), *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre*. Ofen.

Pepliers, Jean Robert des (1752), *Nouvelle er parfaite Grammaire royale française et allemande – Neue und vollständige Königliche Französische Grammatik*. Leipzig.

Popowitsch, Johann Siegmund Valentin (1754), *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Deutschen Sprachkunst zum Gebracuhe der Österreichischen Schulen*. Wien.

¹⁰ Iako kajkavske gramatike nisu tema ovoga rada, zanimljivo je spomenuti da u Szentmártonyjevoj kajkavskoj gramatici iz 1783. godine nalazimo šest padeža, no pod šestim ne stoji kako bismo očekivali ablativ (genitiv s prijedlogom od) već instrumental („In der einfachen Zahl 1. Kchi, die Tochter, 2. kchere, 3. kcheri, 4. kcher, 5. kchi, 6. kcherjum“; Szentmártony, 1783, 25), što je za to vrijeme velik pomak. Nedostaje još lokativ, no on mu je vjerojatno bio jednak dativu, kao što mu je možda ablativ bio jednak genitivu, pa ga je zato i izbacio.

- Relković, Matija Antun (1767), *Nova Slavonska i Nimacska grammatika – Neue Slavonisch und Deutsche Grammatik in drei Theile getheilet*. Zagreb.
- Szentmártony, Ignac (1783), *Einleitung zur kroatischen Sprachlehren für Teutsche*. Warasdin.
- Tadijanović, Blaž (2012 [1761]), *Svaschta po mallo illiti kratko sloxenyne immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik*. Magdeburg. (Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.)
- Veneroni (1737), *Italianisch, Französisch und Teutsche Grammatica oder Sprachmeister*. Frankfurt und Leipzig.
- Veneroni (1791), *The Complete Italian Master containing the best and easiest Rules for attaining that Language*. London.

Sekundarna literatura

- Agičić, Damir i dr. (ur.) (2000) *Matija Antun Relković i Slavonija u 18. stoljeću*. Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu
- Despot, Loretana (2005), *Jezik slavonskih franjevoaca*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Gardt, Andreas (1999), *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Von Mittelalter bis ins 20. Jahrhunderts*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Hamm, Josip (1991), Relkovićeva gramatika. U: D. Tadijanović i J. Vončina (ur.), *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*. Osijek: JAZU.
- Häusler, Maja (1992), *Udžbenici njemačkog jezika u Hrvatskoj 18. stoljeća*. Magistarski rad, rkp. Filozofski fakultet, Zagreb.
- Horvat, Marijana, Ermina Ramadanović (2008), O tvorbi riječi u Tadijanovićevu djelu Svašta po malo. *Rasprave IHJJ* 33 (1), str. 177–196.
- Jonke, Ljudevit (1966), Hrvatsko-njemačko jezični priručnik Blaža Tadijanovića iz 1761. *Kolo* 6 (3–4), str. 301–309.
- Jungen, Oliver, Horst Lohnstein (2007), *Geschichte der Grammatiktheorie: Von Dionysios Thrax bis Noam Chomsky*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Katičić, Radoslav (1981), Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU* 388, str. 5–129.
- Kolenić, Ljiljana, (prir.) (2003), *Brodski jezikoslovci: Djelomični pretisci gramatika Blaža Tadijanovića, Marijana Lanosovića i Ignjata A. Brlića s komentarima*. Slavonski Brod: Matica hrvatska.
- Matković, Marijan, Dragutin Tadijanović (ur.) (1981). *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*. Osijek: JAZU.
- Mitchell, Linda C. (2001), *Grammar Wars – Language as a cultural battlefield in 17th and 18th century England*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Nyomárkay, István (2000), *Kroatističke studije*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Putanec, Valentin (1981), Prilog Blaža Tadijanovića francusko-hrvatskoj leksikografiji. U: M. Matković i D. Tadijanović (ur.), *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu*. Osijek: JAZU.
- Tadijanović, Dragutin, Đuro Berber (ur.) (1985), *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću*, Osijek: JAZU.
- Tadijanović, Dragutin, Josip Vončina (ur.) (1991), *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*, Osijek: JAZU.
- Tafra, Branka (1981), O jeziku Blaža Tadijanovića. U: M. Matković i D. Tadijanović (ur.), *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu*. Osijek: JAZU.
- Žepić, Stanko (1998), Deutsche Grammatiken kroatischer Verfasser in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Schriften zur deutschen Sprache in Österreich*. Band 24. (sa Zrinjka Glovacki-Bernardi „Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb“). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang.

Slavonian Language Reference Books in the 18th Century in European Context

Summary

Considerable productivity in writing of language reference books was shown in the second half of the 18th century by the Slavonian authors both those who worked at home as those who worked abroad. This paper shows international scope of three most known Slavonian language reference books of that period: Tadijanović's, Relković's and Lanosović's. Their contents and concepts are compared with selected contemporary European language reference books. This paper delivers more details to present studies and presents Slavonian author's lingual scope in European lingual context of the second half of the 18th century.

Keywords: language reference books; 18th century; Slavonia; Europe; Blaž Tadijanović; Matija Antun Relković; Marijan Lanosović.

Dr. sc. Petra Košutar
Odjel za kroatologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Znanstveno-učilišni kampus Borongaj
Borongajska 83 d, 10000 Zagreb
pkosutar@hrstud.hr